

- документів та археограф. Передмова, покажчики І.М. Преловської. – Ніжин, 2012. – 352 стор., іл.
- 16 Мартирологія Українських Церков: У 4-х т. – Т. I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор, Торонто: Українське в-во «Смолоскіп» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.
- 17 Стан і втрати УАПЦ та інших Православних церков на землях України. Реєстри. Статистика. 1913–1986 рр. // Мартирологія... – Т. I. – С. 895–990.
- 18 Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919–1938)... – Ч. 2 // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2006. – № 1/2 (26/27) – С. 311–328.
- 19 Білокінь С.І. Архів Православного осередку Української православної церкви (УПЦ) у США в Банд-Бруку // Українська архівна енциклопедія. А–Г. Робочий зошит. – К.: Держкомархів України, 2006. – С. 57-60.

Summary

Iryna Prelovska

Documentary sources for researching the membership of figures

УАОС (1921–1930) – УОС (1930–1939)

This article is dedicated to the review of discovered in archives and published in collections of documentary sources that contain information about the figures of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) – Ukrainian Orthodox Church (1930–1939). The main attention is paid to the problem of source classification of sources, discovering their information potential, determination of value for future historical research.

Keywords: documentary sources, religious figures, source, information potential, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930), the Ukrainian Orthodox Church (1930–1939), membership

Ірина Передерій

Релігійний чинник у процесі державотворення: еволюція візії В'ячеслава Липинського

Висвітлено еволюцію поглядів В. Липинського на місце й роль релігійно-церковної сфери у державному будівництві. Доведено, що в дореволюційний період учений відокремлював державно-політичне життя від церковної царини, натомість в еміграційну добу свого життя відводив важливу роль релігії та Церкві у процесі успішного українського державотворення.

Ключові слова: В. Липинський, Церква, релігія, державне будівництво

В історії української нації чимало постатей, які за своїм духовним потенціалом набагато випередили час. Серед них постать В'ячеслава (Вацлава) Кази-

мировича Липинського – поляка за походженням, але справжнього політичного українця за переконаннями – посідає особливе, навіть визначне місце. Український політичний діяч, дипломат, історик, історіософ, публіцист, політолог, релігієзнавець, теоретик консерватизму та ідеолог гетьмансько-монархічного руху – ось перелік лише основних іпостасей цієї особистості. Теоретична спадщина В. Липинського й досі потребує глибокого осмислення.

Надзвичайне зацікавлення викликає зокрема, релігієзнавчий доробок мислителя. Він уже привертав увагу вітчизняних науковців, – А. Іщак¹, Л. Кондратика², З. Атаманюк³, Ю. Дорошенка⁴, І. Передерій⁵. Однак у працях згаданих авторів увага приділялася насамперед пореволюційним поглядам В. Липинського на релігію й Церкву в суспільному житті та державному будівництві. На нашу думку, варто було би дослідити еволюцію бачення вченим цього питання та з'ясувати її причини. Тому метою цієї розвідки став наскрізний аналіз візії В. Липинського на місце й роль Церкви та релігії в українському суспільстві протягом різних періодів громадської активності діяча – дореволюційного часу, доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та еміграції.

У дореволюційні роки вчений повністю відокремлював сфери державно-політичного та релігійно-церковного життя суспільства. Принаймні саме на таких позиціях стояв свого часу редагований ним часопис «Przegląd Kraju», котрий виходив у 1909 р. і був задуманий редактором як орган започаткованого ним же руху «українців польської культури». В. Липинський, як відомо, мав намір влити цей політичний напрям у загальноукраїнський національно-визвольний рух як неіснуючу доти в ньому консервативну складову (адже презентувати згаданий напрям мали переважно представники спольщеної правобережної шляхетської верстви католицького віросповідання, до якої належав і сам цей діяч). Отже, «Przegląd Kraju» чітко заявляв про те, що вважає «релігію за сферу приватних переконань кожної особи», виступає «проти усіляких утисків» стосовно цих переконань, але одночасно заперечував свій намір втручатися у церковні справи⁶.

Фактично той самий підхід декларувався В. Липинським і в його «Меморіалі до Українського інформаційного комітету» – політичного органу, котрий постав як вислід таємної наради українських діячів у Львові 1911 р. Ця нарада, нагадаємо, здійснила спробу піднести українську самостійницьку ідею до рівня програми практичної політики⁷. «Меморіал» відображав політичну позицію його автора, – послідовні самостійницькі погляди на перспективи розвитку України, візію можливостей та шляхів здобуття нею незалежності в разі світової війни⁸. Певною мірою цей документ був своєрідною політичною програмою, оскільки в ньому формулювалися засади політичного та соціально-економічного розвитку майбутньої Української держави. Заторкувалося й релігійне питання.

Передовсім проголошувалася свобода всіх українських віросповідань, також зазначалося, що кожна релігійну конфесію (православну, греко-католицьку, римо-католицьку) має очолювати ієрарх-українець. Православній церкві, як традиційній та найбільш поширеній серед українського народу, надавалось особіне, за висловом В. Липинського, «перше і начальне місце»⁹.

З вибухом Української революції 1917 р. цей видатний діяч став одним із фундаторів та ідеологів першої української консервативної політичної організації – Української демократичної хліборобської партії (далі – УДХП), заснованої на Полтавщині влітку того ж року. Саме йому належить авторство проекту політичної програми УДХП, яка була опублікована восени 1917 р.

У програмі В. Липинський продовжував послідовно відстоювати безкомпромісний курс на побудову самостійної Української держави, намагаючись при цьому взяти до уваги й відповідні помилки Центральної ради (у т. ч. і в сфері релігійно-церковного будівництва), котрі далися взнаки вже влітку 1917 р. (а саме тоді було завершено написання цього проекту). Автор документа виступав за принцип свободи віросповідання. Церква мала бути відділена від держави. Знову проголошувалася рівність прав усіх конфесій із визнанням першості за православ'ям, яке сповідує більшість громадян України. Православна церква мала бути соборною, автокефальною та незалежною від усяких політичних впливів. Саме в цій останній тезі мислитель розійшовся з тодішньою українською владою, яка не наважилася на розрив церковних зв'язків із Московією. В. Липинський добре розумів, що саме Православна церква традиційно була опорою царського режиму в Україні, сприяла процесам русифікації. У революційну добу серед українського клиру, особливо на нижчих його шаблях, активізувався процес пробудження національної свідомості. Навесні 1917 р. на церковних соборах Подільської та Полтавської єпархій священнослужителі висловилися за незалежну українську православну Церкву¹⁰.

Ці настрої духовенства національної орієнтації були добре відомі В. Липинському, адже з одним його представником – протоієреєм Ф. Булдовським – він у той час тісно співпрацював у Полтавському пам'яткоохоронному комітеті. Тому проголошення автокефалії В. Липинський уважав цілком реальним. А значення її хлібороби-демократи вбачали в неможливості використання церковних амвонів для поширення антиукраїнських і антидержавних ідей. А отже, це був би ще один потужний чинник, котрий би сприяв державному будівництву в Україні¹¹.

У програмі партії Греко-католицька та Римо-католицька церкви також наділялися автономністю в межах своїх канонічних прав. Католик В. Липинський вказав на необхідність розділення Римо-католицької церкви на українську та польську.

У пореволюційний період мислитель значно розширив теоретичне обґрунтування ролі релігійно-церковної сфери у процесі державного будівництва й

навіть переглянув деякі його засади. Як знаємо, вся наукова праця вченого еміграційної доби мала стати теоретичним підґрунтям політичної програми очолюваного ним, як ідеологом, гетьмансько-монархічного руху, остаточною метою котрого була побудова Української незалежної держави. Спираючись на трагічний досвід поразки національно-визвольних змагань, а також на доробок таких західних учених, як Г. Моска, В. Парето, Ж. Сорель, Ф. Ніцше, В. Липинський розвинув власну оригінальну теорію українського державотворення. В її основу були покладені такі складові, як територіальний патріотизм та ідея політичної української нації, консолідація українського громадянства навколо ідеї своєї держави, провідна роль національної аристократії в об'єднанні представників усієї нації цією ідеєю, класократична монархія у вигляді традиційного спадкового гетьманату як необхідна форма суспільного устрою для тривалого існування української державності, релігійний ідеалізм та плюралізм¹².

Однією з найважливіших наукових публікацій ученого в цей час була розвідка «Релігія і церква в історії України», підготовку котрої В. Липинський завершив у грудні 1923 р. Вона стала своєрідним доповненням головної праці діяча – «Листів до братів-хліборобів», яка цілком слушно вважається його політологічною концепцією побудови Української держави у формі трудової класократичної монархії. «Релігія і церква в історії України» присвячена релігійно-церковним питанням у державному будівництві. У її вступі автор підкреслював, що мав на меті висвітлити саме політичний контекст релігійних справ, а не внутрішньоконфесійні чи релігійно-догматичні проблеми. При цьому мислитель зауважив, що під політикою розуміє «не газетну, вічеву чи парламентарну партійну лайку та бійку, а науку і штуку будування та зберігання держав, науку і штуку способів державної організації громадського життя»¹³.

Продовжуючи наполягати на необхідності розмежування держави та Церкви, В. Липинський усе ж розглядав релігійно-церковний чинник як соціально-організуючий, яким не можна нехтувати у справі творення власної держави. Тоді діяч уже був твердо переконаний, що «релігія і Церква єть основою Держави»¹⁴, а такі характеристики Церкви, як традиційність, вірність, послух і дисципліна, є найбільш вартіснішими «з громадського боку»¹⁵. Крім того, вчений вбачав у релігії важливу громадсько-політичну форму, функція котрої полягає в обмеженні революційної творчості новопосталих національних аристократій¹⁶.

Спираючись на власну теорію про типологію форм державного управління, В. Липинський виділяв відповідні цим формам три можливі типи взаємовідносин між релігією та політикою, Церквою та державою. Саме він першим серед українських науковців виразно сформулював це питання для теоретичного обґрунтування, а також довів, що релігія за різних типів організації суспільного життя має неоднакові якісні виміри.

Перший тип відносин притаманний охлократичним державним утворенням. Він передбачає такий стан державного життя, коли політики «намагаються зробити з релігії послухне знаряддя в своїх руках. Вони не признають, поруч своєї влади світської, такої влади духовної, яка би не підлягала вповні владі світській і яка би своїм авторитетом духовним владу світську обмежувала і контролювала. Тому їхня державна влада світська є разом з тим і найвищою владою духовною»¹⁷. Прикладом подібних взаємин Церкви та держави В. Липинський називав стародавні Іудею та Єгипет, мусульманські країни, а також більшовицьку Росію. У такому суспільстві, на думку мислителя, правляча верства використовує релігію (у більшовицькій Росії – науку та ідеологію) для утвердження вигідних для неї, але згубних для суспільного розвитку соціальних відносин¹⁸.

Другий тип державно-церковних взаємовідносин передбачає, що є політики, «які в своїм способі організації державного життя зовсім одкидають потребу релігії, потребу організованої й авторитетної віри. Вони вважають, що для діл світських, державних релігія зовсім не потрібна; що в громадському житті можна зовсім обійтись без церкви і без Бога, і що релігія є приватною справою, справою сумління кожного громадянина, «до якої державі нема ніякого діла»¹⁹. Цей тип характерний для демократичного політичного устрою. У такому суспільстві релігія позбавлена ролі соціально-організуючого чинника й може навіть стати засобом досягнення непристойних політичних цілей. Задля цієї мети, за твердженням В. Липинського, замість традиційної релігії створюються нові релігії й нові Церкви, у яких кожен охочий може проголосити себе духовним владикою. Також упривілейоване місце Церкви й релігії в громадському житті займає преса, наука та світська інтелігенція з її організаціями та політичними партіями.

Найбільш прийнятним, на переконання вченого, є третій тип відносин релігії та політики, що властивий для т. зв. класократичного політичного устрою. За нього релігія та Церква посідають у суспільстві належне їм місце. Держава визнає авторитет Церкви у справах духовних, а Церква визнає авторитет держави у справах світських. Представники світської влади в такому соціумі добре розуміють, що виконати належним чином організаційне, державне завдання ця спільнота зможе лише за умови дотримання приписів релігії, визнання й підтримки авторитету Церкви. Класократичні державці усвідомлюють, що лише терором та свободою (під якою тут розуміється корисливе використання матеріальних інтересів людини) досягти належної організації громадського життя нереально. Натомість «Віра, оперта на Церкві, єсть наймогутнішим знаряддям будови ладу і порядку Держави»²⁰.

Класократична аристократія, крім сили меча, володіє ще й матеріальною силою. Обмеження цієї сили релігійною мораллю, спільною для аристократії

та пасивних мас, слугує основою гармонії й законності у взаєминах між активною меншістю та пасивною більшістю. З огляду на це, цілком природним є відокремлення (але не відлучення) влади духовної від влади світської, характерне для класократій. При цьому світська влада завжди визнає надзвичайно важливу роль у громадському житті релігії та Церкви.

Для побудови держави необхідно обмежувати егоїстичний інстинкт, притаманний як керівникам, так і керованим. Найкращим політичним засобом для цього є, згідно з В. Липинським, правова монархія. Проте однієї лише форми монархічного державного правління недостатньо. Необхідний ще однаковий для всіх Божий закон та авторитет духовної влади: «Тільки релігія і церква, – стверджує мислитель, – в стані своєю владою духовною, владою «не од мира цього», примусити сильніших та здатніших вживати свою більшу силу та здатність не тільки для себе, але й для добра слабших. І тільки вона, обмеживши владу сильніших обов'язуючими всіх законами громадської моралі, в стані привчити слабших авторитет влади визнавати»²¹. Таким чином, роль релігії в суспільстві, за Липинським, полягала в тому, щоб давати лад і порядок громадським думкам та інстинктам, «без якого організованого державного життя не буває»²².

Отже, відповідно до концепції В. Липинського, у класократичному суспільстві існує виразне розмежування двох влад – світської та духовної, політичної та релігійної, а їхні носії посідають лише власні позиції.

Те, наскільки суттєву роль може відігравати релігія та Церква у державотворчому процесі, вчений яскраво показав на історичному прикладі Хмельниччини. Переживши в XVII ст. процес справжнього відродження під проводом своїх організаторів, вихованих на західних взірцях (Є. Плетенецького, П. Могили), Українська православна церква збагатилася такими важливими елементами (брак котрих, власне, і спричинив її попередній занепад), як релігійне виховання, освіта, дисциплінована організація за католицьким зразком, уміння обходитися без залежності та політичної підтримки з боку світської влади. Останній елемент відіграв особливо істотну роль у перетворенні релігії на вагомий чинник суспільного життя середини XVII ст. Унезалежнення Православної церкви від світської влади, з одного боку, ліквідувало її громадську пасивність та очікування опори від держави (православного московського царя або польського короля), а з іншого – повернуло їй релігійну та громадсько-організуючу активність і, в результаті, «піднесло на небувалу досі височінь її моральний авторитет в очах мас».

Побудований на таких принципах громадсько-організуючий авторитет Церкви став підвалиною політичного й державного відродження нації. Називаючи духовних провідників української нації XVII ст. тодішньою «інтелігенцією», Липинський відводив їй важливу ідеологічну роль у Хмельниччині, котра реа-

лізувалася завдяки таким рисам, як відродження традиції, релігійне виховання, передова освіта, дисциплінована активність, організованість, творчий ідеалізм та містичне релігійне захоплення, витривалість і волонтаризм (останній термін для В. Липинського означав «виховання волі»). Саме завдяки такій ідеології, тодішні провідники нації змогли «національно зорганізуватися» та стати «будівничими нової Української Держави». Однак коли ця «інтелігенція» знову почала виявляти брак ідеалізму, прагнення поєднати свою владу й духовну силу з владою та силою світською, шукання задля втілення цього прагнення сторонньої державної й політичної сили, недисциплінованість та духовну анархію і коли, щонайголовніше, вона відірвалася від консервативних основ нації, це призвело до нової духовної руїни, яка потягла за собою і руїну матеріальну – політичний розклад козацької держави²³.

Надзвичайно цікавим є погляд В. Липинського на Православну та Унійну церкви у XVII ст. З'ясовуючи їхнє значення в житті українського суспільства тієї доби, вчений свідомо проводив паралелі із сучасним йому періодом у вітчизняній історії, намагаючись підкреслити необхідність балансу між поступовими та консервативними силами в національно-державному будівництві. Уніатів, до яких належали представники тодішньої «інтелігенції», вихованої в нових європейських школах, а також декласованих груп міщанства та одиниць шляхетства, він визначав у відношенні до внутрішнього національного життя України кінця XVI – початку XVII ст. як радикалів та поступовців, котрі змагали до повного відродження нації революційним шляхом, без співпраці та збереження духовної єдності з її другою, консервативною, частиною. При цьому вони визнавали за собою виняткову роль у згаданому процесі – так само, як у 1917–1921 рр. це робили т. зв. свідомі українці. Але в XVII ст. проти уніатської революції, проти цих «монополізаторів національного імені [...] піднялись всі консервативні основні елементи нації». Тому, наголошує Липинський, повстання під проводом Хмельницького, ззовні спрямоване на боротьбу з Польщею (котра, маючи власні інтереси, підтримувала революціонерів-уніатів), за своїм внутрішньо-національним характером «було грандіозною контрреволюцією, було вибухом православної реакції проти надмірного і необмеженого, революційного поступу уніатів»²⁴.

Цей вибух мав трагічні наслідки. Бо, винищуючи унію, православна українська реакція винищувала й все те, що було в українській нації з культурного боку найбільш живе й поступове, насамперед західну культуру. Певну рівновагу між Сходом і Заходом вдавалося зберігати, поки були духовні вожді, типу П. Могили, і політичні вожді, типу Б. Хмельницького. Їх В. Липинський кваліфікував як консерватистів, що вміли обмежувати і непомірну реакцію, і непомірний поступ. Вони розуміли, що перевага Сходу, тобто візантійської

традиції, врешті-решт, приведе Україну до «третього Риму» – православної Москви. Перевага ж Заходу з його латинською культурою безповоротно поверне Україну назад до Польщі. Ось чому кращі та консервативні за своєю сутністю духовні й політичні провідники нації добре усвідомлювалі необхідність для державних потуг українців синтезу Сходу та Заходу – «синтезу, який є суттю України, її душою, даним їй в день її народин од Бога історичним покликанням, символом і ознакою її національної індивідуальності – її окремешнього національного життя»²⁵.

Отже, кінцеву поразку українського державотворення XVII ст. вчений пов'язував ще й із відсутністю порозуміння між консервативними православними та поступовими уніатськими елементами в українському суспільстві. Проводячи аналогію із визвольними змаганнями початку XX ст., В. Липинський уподібнював революційну наддніпрянську інтелігенцію («свідомих українців») до уніатів XVII ст. Щоправда, оцінював сучасний йому демократичний рух значно гірше. Адже в основі його була, на переконання мислителя, «анархічна і розбита на партії матеріалістична віра», тоді як підставою уніатського руху кінця XVI–XVII ст. стала віра релігійна й ідеалістична, що характеризувалася організованістю та єдністю²⁶.

Як уже зазначалося, В'ячеслав Казимирович і в еміграційний період продовжував обстоювати розмежування політично-державної та церковно-релігійної сфер, уважаючи, що пропаганда клерикалізму (себто «світської влади церковної інтелігенції»²⁷) перешкоджатиме українській державній справі. В. Липинський застерігав також від утручання світських людей у догматичні, релігійні питання. Суперечки в УГКЦ міжвоєнного періоду між латиністами на чолі з єпископами Й. Коциловським та Г. Хомишиним, з одного боку, та візантиністами під проводом митрополита А. Шептицького та о. Г. Костельника – з іншого, на думку цього суспільного діяча, не повинні були поширюватися на віруючих і творити розкол усередині Церкви. Її руйнацію може спричинити і полеміка політиків зі священниками – вважав учений.

В. Липинський, як і митрополит А. Шептицький, був прихильником збереження в УГКЦ елементів східної духовності й обрядовості, що зближували уніатів та православних. Він попереджав: «Якщо у полеміці «Візантія – Рим» стати на бік однієї із сторін, то наслідком цього буде визнання існування двох українських націй – [...] католицько-галицької та православно-наддніпрянської»²⁸.

Отже, погляди видатного вченого й політика В. Липинського на місце релігійно-церковної сфери в суспільному житті зазнали певної трансформації від дореволюційного часу до еміграційної доби. Під впливом поразки національно-визвольних змагань українців 1917–1921 рр. мислитель значно розширив своє уявлення про роль релігії та Церкви у процесі державного

будівництва, визнаючи за останньою особливе значення консолідаційного та суспільно-організуючого чинника, який, зберігаючи свою автономність щодо державних інститутів, творить основу гармонії й законності у взаєминах між громадянами держави та представниками державної влади.

- 1 Ішак А. Погляди В. Липинського на релігію в державнім будівництві / А. Ішак // Вячеслав Липинський та його доба: Кн. 1: наук. вид. / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – 2-ге вид., доопр. та доп. — К.: Темпора, 2010. – С. 313–320
- 2 Кондратик Л. Й. Релігієзнавча концепція В'ячеслава Липинського: монографія / Л. Й. Кондратик. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 260 с.
- 3 Атаманюк З. М. Погляди В. Липинського на роль релігії і церкви у національному державотворенні / З. М. Атаманюк // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 2. – С. 142–145.
- 4 Дорошенко Ю. Взаємовідносини церкви і держави у поглядах Вячеслава Липинського / Ю. Дорошенко // Историчний календар. – 2002. – С.187–191.
- 5 Передерій І. Г. В'ячеслав Липинський про взаємовідносини церкви і держави в контексті української і світової історії / І. Г. Передерій // Гілея (науковий вісник): зб. наук. праць / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2010. – Вип. 32. – С. 25–30.
- 6 Przegład Krajowy. – Kijow, 1909. – № 3. – С. 11.
- 7 Див. докладно: Передерій І. Г. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець: монографія / І. Г. Передерій. – Полтава: РВ ПолНТУ, 2012. – С. 148–175.
- 8 Осташко Т. С. Меморіал В'ячеслава Липинського до Українського інформаційного комітету / Т. С. Осташко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – № 5. – С. 85.
- 9 Меморіал до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі // Осташко Т. С. Меморіал В'ячеслава Липинського до Українського інформаційного комітету / Т. С. Осташко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – № 5. – С. 90.
- 10 Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії / Ф. Г. Турченко, Н. Заліська // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: [матеріали Міжнар. наук. конф., яка відбулася 2–6 червня 1992 р. у Києві, Луцьку і Кременці з нагоди 110 роковин з дня народження вченого] / Я. Пеленський (ред.); Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. Липинського та ін. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 175.
- 11 Липинський В. К. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії / В. К. Липинський // Матеріали до програми. Видання Української демократичної партії. – Лубни, 1917. – Ч. 1. – С. 7–8.
- 12 Передерій І. Г. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк... – С. 448.
- 13 Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський // Політологічні читання: Українсько-канадський щоквартальник. – К. – Едмонтон, 1994. – № 1. – С. 219.
- 14 Лист В. Липинського до редакції «Богословія» // В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 1. (А-Ж). – С. 217.

- 15 Липинський В. Релігія і церква в історії України... – № 2. – С. 240.
- 16 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Казимирович Липинський // В'ячеслав Липинський. Твори, Архів, Студії / Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського. – К.; Філадельфія, 1995. – Т. 6: Твори. Політологічна секція / за ред. Я. Пеленського. – С. 225.
- 17 Липинський В. Релігія і церква в історії України... – № 1. – С. 219.
- 18 Кондратик Л. Й. Релігієзнавча концепція В'ячеслава Липинського. – С. 199.
- 19 Липинський В. Релігія і церква в історії України... – № 1. – С. 220.
- 20 Лист В. Липинського до редакції «Богословія»... – С. 218.
- 21 Липинський В. Релігія і церква в історії України... – № 1. – С. 223.
- 22 Там само. – С. 232.
- 23 Там само. – С. 241–242.
- 24 Там само. – С. 253.
- 25 Там само. – С. 254.
- 26 Там само. – С. 255.
- 27 Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука // В'ячеслав Липинський та його доба. Кн. 2: наук. вид. / упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2010. – С. 311.
- 28 Липинський В. Листи до братів-хліборобів... – С. 120.

Summary

Irina Perederiy

Religious and Church factors in the process of state building: the evolution of the vision by Vyacheslav Lypynsky

The evolution of views of V. Lypynsky into the place and role of the religious and church sphere in the process of nation-building is highlighted. It is proved that in the pre-revolutionary period the scholar separated public and political life from the church realm, while in the emigration age of his life he assigned an important role to religion and church in the process of Ukrainian state building.

Keywords: V. Lypynsky, religion, church, state building